

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ПОВТОРНЕ ОБРАННЯ
ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО КОШОВИМ ОТАМАНОМ У 1765 РОЦІ

На основі архівних джерел розглядається проблема повторного обрання Кошем та затвердження Катериною II Петра Калнишевського кошовим отаманом у 1765 р. Показано обставини, в яких був змушений діяти Кіш, зокрема, особливу увагу приділено подіям квітня 1765 р., коли на Січ прибув Гадяцький полковий обозний Йосип Ситенський з метою відмовити Військову Раду від обрання П. Калнишевського кошовим, та намагання Петербургу лишити кошовим Григорія Федорова (Лантуха), який через хвороби і старість просив звільнити його від цієї посади. Листування Коша з Петром Рум'янцевим та останнього з Катериною II показує складність ситуації, в якій знаходились січовики. Додаються маловідомі документи з вказаної проблематики.

Ключові слова: Петро Калнишевський, Григорій Федоров (Лантух), Йосип Ситенський, Петро Рум'янець, Катерина II, Кіш, обрання кошового отамана.

Постать П. Калнишевського традиційно привертає увагу дослідників, які переважно зосереджуються на його військовій, дипломатичній та церковно-монастирській діяльності [2; 3, с. 114–126; 12]. Актуальними темами в історіографії є участь П. Калнишевського на чолі запорозьких козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., роль кошового в обороні прав та вольностей Війська Запорозького до кульмінаційного моменту для усього козацтва – зруйнування Нової Січі у 1775 р., та період його заслання до Соловецького монастиря.

В той же час перші роки перебування П. Калнишевського кошовим отаманом, процедура його повторного обрання на цю посаду та затвердження Петербургом, до певної міри, є поза увагою наукової громадськості. Не ставлячи на меті розкрити цю тему, ми лише торкаємося проблематики, подаючи кілька маловідомих широкому загалу документів, які пов'язані з цим періодом життя П. Калнишевського.

Час правління імператриці Єлизавети I умовно вважається, таким собі, «золотим віком» в існуванні козацтва. Така парадигма не має ґрунтовних підстав, оскільки це явище хибно пов'язується з відновленням Гетьманщини, продовженням існування Нової Січі тощо. Тоді, як саме за царювання Єлизавети Петрівни, почався наступ на землі Війська Запорозького шляхом утворення іноетнічних вкраплень в українські терени – Слов'яносербії та Нової Сербії, переселенням на територію останньої Новослобідських козацьких полків, які як і прибульці (молдовани, волохи, серби, угорці та ін.), чого гріха таїти, конфліктували з давніми мешканцями степу – запорозькими козаками. Політика царату щодо Запорозжя не була чимось новим, подібні етнічні міксації, які мали утворити своєрідний

«плавильний котел», втілювалися у життя ще давніми римлянами.

Початок будівництва фортеці Св. Єлизавети у 1754 р. був розцінений кримським ханом, як зазіхання на його території та пряма погроза існуванню ханату, хоча статті Белградського мирного договору 1739 р. цим будівництвом і не порушувалися. У 1764 р. вдруге, після початку Семирічної війни, було призупинено зведення фортеці Св. Єлизавети, що робилося за порадою посла Росії в Стамбулі О. Обрескова, аби подальші роботи остаточно не зіпсували відносини з Портою [11, с. 194]. Оборонний потенціал фортеці був невисоким, про що зазначав у XIX ст. дослідник російсько-турецьких війн М. Петров, тому не можна було розраховувати на успіх, навіть, при обороні від татар (які, зазвичай, артилерією при набігах не користувалися. – *О.П.*) [Цит. за: 2, с. 17].

Та якщо для кримських татар та ногайців загроза була більш ніж гіпотетична, оскільки фортеця являла собою форпост проти нападу, то для запорозьких козаків це був прямий наступ на їхню територію. Відразу після повторного обрання кошовим отаманом П. Калнишевський відбув до Петербургу з проханням не розширювати 20-верстну відстань навколо фортеці Св. Єлизавети, зберегти за козаками землі за р. Оріль та вздовж р. Самара, що було напряму пов'язано з економічним буттям січовиків.

Низка укріплень Української лінії, фортеця Св. Єлизавети та Новосіченський ретраншемент, зведений у самому серці Запорозжя, слугували для Російської імперії лещатами, які міцно тримали козаків у своїх обіймах.

Офіційному Петербургу Запорозька Січ була у нагоді лише як буфер між войовничими мешканцями Кримського ханату та як постачальник

цінної розвідувальної інформації про стан справ на пограниччі.

Приблизно 1930 р. знаний дослідник козаччини О. Рябінін-Скляревський писав, що Кіш відповідав на запитання, які отримував від генерал-губернатора з Києва, від гетьмана з Глухова, та від генерал-аншефа з Української лінії, «орієнтуючи всі три інстанції своїми інформаціями, щодо Криму (та Очакова й інших турецьких фортець. – *О.П.*)». Наголошуючи далі, що Кіш знається у ситуації щодо відносин з сусідами, більше ніж всі три інстанції разом. «Навпаки, не Кош тут залежить від них, а вони просять інформації і блукають у темряві, бо безпосередні торгівельні зносини, товмачі, нігі прикордонних стосунків всі в руках Коша» [5, с. 114].

Загроза економічному існуванню січовиків, старшина яких мала численні табуни та зимівники, де збирались непогані врожаї зернових, поширилась і на політичну складову устрою.

Так, ще з 1740-х рр. київський генерал-губернатор М. Леонт'єв намагався за допомогою своїх агентів впливу довести урядовцям Петербургу, що процедура обрання кошового на Запорозжжі є такою, що підриває основи державності, закликаючи призначати, а не обирати старшину. Та попервах (відповідь Сената від 29 травня 1749 р.) від цих повідомлень відмахувалися, прохаючи надалі не турбувати Сенат подібними дописами, «понеже такой порядок учредить Правительствующий Сенат, по извѣстному их запорожцев непостоянному нраву и против их обыкновения весьма за невозможное признает» [1, с. 138].

У 1751 р., але вже з боку гетьмана К. Розумовського, були спроби заборонити Кошу напряду зноситися з київським генерал-губернатором, оминаючи Генеральну військову канцелярію [9, арк. 3]. Зрештою, спроби М. Леонт'єва і К. Розумовського обмежити автономію Запорозького Війська знайшли своє відображення і в сучасній історіографії, чому присвячено найновішу розвідку, яка базується на архівних джерелах [6, с. 237–257].

Пізніше, 1765 р., буде вчинено підпорядкування Війська Запорозького Малоросійській колегії, замість Колегії іноземних справ, що напряду вказувало на прагнення царизму знищити рештки автономії.

З приходом до влади Катерини II ситуація для Запорозжя стала погіршуватися з року в рік. Почався тотальний наступ на права і свободи січовиків, яким не давали права самостійно

обирати кошового отамана і старшину, тоді, як завжди, це було не тільки прерогативою, а однією з головних ознак демократичного устрою Запорозжя.

П. Калнишевський тричі (1763, 1764, 1765–1774 рр.) був кошовим отаманом, і лише перший раз церемонія обрання кошовим була, на думку Петербургу, здійснена легітимно, оскільки узгоджена з Сенатом та імператрицею. Проте, життя диктувало свої умови, викликані віддаленістю від столиці та сусідством з Кримським ханатом, численними бунтами сіроми, а, отже, розтягувати в часі процедуру обрання чільника козацтва було вкрай небезпечно, і, перш за все, для Російської імперії.

Виходячи зі специфіки свого соціально-політичного буття, наявності перманентної загрози з боку кримських татар та ногайців і, передусім, необхідністю швидко приймати рішення, в тому числі і щодо обрання своїх проводирів, Кіш вдався до втілення у життя того, що у XIX ст. буде названо «як політика факту, що відбувся». Отже, Кіш повідомляв офіційний Петербург про факт, що, наприклад, кошовий чи військовий суддя вже інший, викликаючи, з одного боку, напруження у взаєминах російських правлячих кіл з Січчю, а, з іншого, запорожці отримували можливість робити свою справу по збереженню автономного устрою Війська.

3 січня 1765 р. Військова Рада Коша, обравши П. Калнишевського кошовим отаманом постановила, аби він їхав до Петербургу клопотатися щодо скасування територіальних утисків та обмежень Вольностей Війська Запорозького Низового. У постанові Військової Ради зазначалося, що запорожцям стало відомо про заміну інституту гетьмана Малоросійською колегією, що, відповідно, не викликала ентузіазму у січовиків, які висловлювали сумніви щодо дійсності цього факту та, навіть, його несприйняття: «и отнюдь в команду, ми Войско отдани, если заподлѣно так, то что под оною быть нам не весьма сходственно б. Оному кошовому Калнишевскому дозволяем, чтоб под командою той Колегии не бить, а найдоватся (знаходиться. – *О.П.*) под Иностранною государственною коллегиею», про що було вирішено подати чолобитну імператриці [4, с. 78; 7, арк., 4–4 зв.].

Чолобитна Війська Запорозького до імператриці Катерини II містила прохання зберегти за козаками права на їхні землі, згідно отриманих, свого часу, королівських привілеїв. Однак прочитання відпуску цього документу не виявило жодного згадування про начебто

нелегітимне обрання і прохання визнати П. Калнишевського кошовим, а відтак запорожці не вбачали в своїх діях ніяких протиправних дій чи неузгоджених правочинів [7, арк., 8–15].

Приблизно в середині січня П. Калнишевський ордером «до всѣх полковников» у п'ять запорозьких паланок повідомляв про свій від'їзд та наказував: «Для испрошения по прозбам всего здешнего Войска в нуждах войсковых височайшей милости и резолюции я в Санкт-Пѣтербург ко всевисочайшему двору отправитца имѣю, а для управления Войском оставил при Кошѣ войскового судию Павла Фролова Головатого, по которого судии приказаниям и насилаемим к вам ордерам ви имѣете во всем без упущения и ималѣйшого закоснѣния и исполняют всенепремѣнно» [7, арк., 48].

Відбувши після обрання спочатку до Москви, а згодом до Петербургу, П. Калнишевський, який нетривалий час вже двічі був кошовим та мав певний дипломатичний досвід спілкування з російськими можновладцями, зустрівся в Москві з П. Рум'янцевим.

10 березня 1765 р. П. Калнишевський повідомив військового суддю (точніше наказного кошового) листом, що чув про те, що неначе Військо Запорозьке має підпорядковуватися П. Рум'янцеву, від якого про це при особистій зустрічі, яка відбулась очевидно того ж дня, він не чув «и как дальше будет не знаю» [4, с. 79; 7, арк., 75–75 зв.]. Якщо це питання не стало предметом обговорення, то все вказувало на те, що зустріч не була відвертою і приязною.

Під час зустрічі з П. Калнишевським П. Рум'янець радив йому після прибуття до Петербургу, просити пробачення у Катерини II «за непристанные и дерзостныя толь частыя и без притчин перемены своих властей, и точно в противность всевысочайших указов, и переложения от вас им сей данной медали, в знак отличной милости, и к украшению тому толко служащей на других». На що кошовий «под видом грубаго казака, довольно вежливо» і писар «под видом вежливаго грубыми казацкими терминами» відповідали, «что оне не дознают себя [виноватыми] в объявленном проступке, а заключают всю свою должность токмо в верности и в сохранении» порядків, дотримання яких вони ретельно й пильнують, «и в перемене кошевых по пограничному их месту, находят за один из оправдывающих их верность и порядок поступок» [4, с. 81].

Кошовий з писарем, за словами П. Рум'янцева, – який все це виклав у листі до імператриці, – продовжили далі, що вважають ко-

зацтво щитом супроти невірних, і якщо їх сили «чрез отнятие земель ослабеют, воображают оне себе границы крайней опасности и беспокойству подверженными» [4, с. 81].

Далі П. Рум'янець, намагаючись пом'якшити враження Катерини II від прочитаного, зазначав, що козаків, нібито, нараховується 40 тис. осіб, які отримують загалом шість тисяч крб., однак при цьому вони, «в разсуждении татар, коих они в почтении к себе содержат и заменяют подлинно великое число войска, кое бы к тому употреблено быть должно» є конче необхідними для інтересів імперії [4, с. 81–82].

Суголосно розмірковував і генерал-майор Карл фон Штофельн, який в березні 1765 р. склав проект реформування Війська Запорозького. Серед негативних моментів в роздумах німецького найманця були й суто практичні. «Запорозкие козаки, – писав він, – не так страшны, как многия об них думают, якобы их усмирить, и в порядок привести не можно» [4, с. 275].

В аналітичній записці призначеній феномену гайдамацтва він показував, понад дві третини займаються торгівлею худоби, і лише чотири тисячі козаків з 14 тисяч можуть їздити верхи озброєними. Шлях до ліквідації гайдамаків він вбачав у зміні соціального статусу козаків, оскільки «все сие можно переменить, и их всех другою нраву сделать, сколь скоро оне жен возьмут», які разом з дітьми мали на його думку стати заручниками і гарантією слухняності козаків [4, с. 275].

Однак, як показав подальший хід історії, царат використовував запорожців, абсолютно незважаючи на їхні інтереси, прагнучи знищити їх усіх, як верству при першій-ліпшій нагоді.

Рік 1765 став для запорозьких козаків доволі знаковим. У 1764 р. утворюється Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум'янцевим, котрий з березня 1765 р. стає президентом Колегії і генерал-губернатором Малоросії, опікуючись відповідно до своїх повноважень січовиками.

Згідно правил політесу, запорожці вітали П. Рум'янцева зі «щасливым в Малую Россию прибытием, и принятием оной, и Войска Запорозьского, в высокую дирекцию (управління. – О.П.), ваше. сиятельство, с глубокою нашею преданностию покорнѣйше поздравив, в должайшой вѣк, с ненарушимим здравием и желаемим благополучием пребыть всеусерднѣйше желаем. Низовое ж Запорозьское Войско, как подчиненное, в высокой патронской милости, отеческом покровытелствѣ и шефском призрѣнии содержать нижайше просим» [8, арк. 143].

Проте, марно запорожці сподівалися, що їхню думку буде враховано, а з боку влади їх

чекає «отеческое покровительство и шефское призьѣние». Новопризначений патрон, навіть, не зустрічався з запорожцями під час свого перебування в Україні влітку 1765 р.

П. Рум'янцев, прибувши до колишньої Гетьманщини, аби перевірити стан справ наочно, далі поїхав до «Новоросії». Звістка про його перебування дійшла і до П. Калнишевського, якому повідомлялося в Петербург, що «Румянцов ездит по Малороссии для осмотра полков, и сих числ бил в Кременчуки. Эхо ишло, будто будет и в крепость С: Елисавет» [7, арк. 104]. Дійсно президент Малоросійської колегії, відвідавши Правобережну Україну, був у Кременчуку, фортеці Св. Єлисавети, Новоархангельську, Орлику і в «протчих мѣстах» де він «смотрел границы». Серед козаків ширилися чутки, що «непременно будет и в Запорожжа» [7, арк. 105].

Хоча, на Січ він не поїхав, як писав П. Рум'янцев Катерині II з Глухова, «по притчине разных ведомостей о намерениях крымских татар, напоследок открывшихся вовсе ложных. Представляю себе лутчим случае побывать там, тогда, когда о них (козаках. – *О.П.*) точно, что определит изволите» [4, арк. 91].

Дізнавшись про «самовільне» обрання П. Калнишевського кошовим отаманом, Петербург вжив негайних заходів. На Запорожжя було відряджено Гадяцького полкового обозного Й. Ситенського, який 16 квітня 1765 р., за дорученням П. Рум'янцева прибув на Січ, звідки «того ж числа и часа с нарочными во все зимники запорожские, по их обыкновению, повѣстка учинена» про те, що має бути Військова Рада Коша. А вже 19 квітня колишні кошові отамани, військова старшина, курінні отманани і «знатнѣйшее товариство» усі з'їхалися на Січ, де під проводом військового судді П. Головатого і мало відбутися оприлюднення ордеру П. Рум'янцева.

Суть цього ордеру полягала в тому, аби «самовільне» обрання П. Калнишевського кошовим було скасовано, а цю посаду знов обійняв Г. Федоров (Лантух). Що інкримінувалося запорожцям викладено і в інших документах того часу.

Так, у грамоті Катерини II гетьману К. Розумовському від 19 квітня 1764 р. йшлося про події річної давнини, коли Кіш намагався замість дуже літніх проводирів обрати інших. Тоді також «самовільно» кошовим замість Г. Лантуха було обрано Пилипа Федорова, а військовим суддею замість М. Тимофієва колишнього ж військового суддю М. Сухого. Далі в документі говорилося, що 18 липня 1763 р. послано грамо-

ту (та золоту медаль з портретом Катерини II), де зазначалось «дабы кошевой атаман и старшина без важных причин и преступления прав и указов наших новыми переменяемы не были, а когда в такой перемене их нужда или потребность случится, тогда надлежит избирая на их места новых по-прежнему обыкновению представлять о них чрез гетмана к нашей конфирмации», про що гетьману і в Кіш було повідомлено з Сенату 27 серпня 1763 р. [4, с. 76].

Й. Ситенський писав П. Рум'янцеву, що побачив «многолюдное собрание, пред церквою при роспущенных знаменах войсковых и литаврах, в округе стоящее». Далі він подав ордер військовому судді, який «приняв и посмотрѣв на подпись и печать», віддав його генеральному писарю Г. Ляховичу, який в свою чергу і зачитав ордер. Й. Ситенський відразу після оприлюднення пояснив зміст, аби ордер не викликав двозначних тлумачень, зазначивши далі у рапорті, що «всѣ оной ордер виразумѣли» [8, арк. 141 зв.].

Аж раптом колишній кошовий Г. Федоров (Лантух), «виступя на преддверие церковное, всем вслух представил, что он-де ея императорскому величеству всеподданнѣйше рад и должен служить до послѣднего издыхания». Однак, як заявив Г. Лантух, «уряду атамана кошевого в Войске Запорожском содержать и управлять н[и]нѣ за потемнением глаз, за болѣзнию ног, и за крайнею по осмьдесятолѣтной его старости драхлостию, вовсе не может», прохаючи товариство засвідчити це факт у рапорті до П. Рум'янцева. В цей час, за наказом П. Головатого, запорожці були розпущені по куренях, «знамена свернени, литаври приняты» [8, арк. 141 зв.–142].

Однак, за наполяганням Й. Ситенського після служби у церкві «прежние кошевые, и старшина, и атамани, курѣнние, и знатная часть товариства» зібрались у Шкуринському курені, де ще двічі було оголошено рум'янцевський ордер.

Проте, Військова Рада лишилася при своїх міркуваннях. 20 квітня 1765 р. Кіш писав П. Рум'янцеву з проханням «о высочайшем утверждении, всѣм Войском Запорожским избранного, кошевым атаманом Петра Калнишевского, как достойного и искусного к порядочному управлению Войском и всех пограничных и внутренних дел, и порядков» [8, арк. 145].

А 27 серпня 1765 р. П. Рум'янцев повідомляв Катерині II, що колишній кошовий Г. Федоров (Лантух) прохає його клопотатися перед імператрицею, аби він від своєї посади був звільнений, а на його місце був затверджений «находящийся при дворе Петр Калниш» [4, с. 90].

Зрештою, Петербург змушений був змиритися з волевиявленням Коша і визнав П. Калнишевського кошовим отаманом, однак на довгі місяці розгляд територіальних питань затримав його в Петербурзі. Всі домовленості кошового з петербурзькими вельможами щодо збереження територіальної цілісності Війська Запорозького були усними, а оскільки ніяких політико-правових актів не укладалося, відстоювати їй надалі свої права та свободи запорожцям було дедалі важче.

Так, 26 серпня 1765 р. у Зимовому палаці П. Калнишевському, в присутності царських можновладців, – графів Микити Паніна і Захара Чернишова, князя Олександра Вяземського, – було сказано про те, що землі Нової Сербії належатимуть запорожцям, а для потреб фортеці буде відведено двохверстну межу, але все це було обіцяно в усній формі [7, арк., 245].

Пізніше П. Калнишевський повідомляв Кошу, що 19 квітня 1766 р. граф Захар Чернишов на словах передав майже те саме, що і минулого року: «новосербские и елисаветские мѣста Войску по-прежнему отдадутся, и Самар вся по самую Орель во владѣнии вашем (козаків. – *О.П.*) останется», причому «по Самарѣ ж от Орели построятся крѣпости, одна от другой далностию на 60 верст и для пастбы и сенокосу лошадям той команды около каждой крѣпости на двѣ версти отведется», а на прохання запорожців не зводити фортеці було «сказано, что в крѣпостях надобность государственная, и чтоб не быть им, то того сделать невозможно» [7, арк., 245–245 зв.].

10 липня 1766 р. у Зимовому палаці, в присутності царських можновладців: графів Микити Паніна, Захара Чернишова, Петра Рум'янцева, князя Олександра Вяземського та генерала Якова фон Бранта, знову розлядалося «земельне питання». Причому Катерина II сама тривалий час намагалася з'ясувати всі обставини і «разсматривала плангы (креслення. – *О.П.*), как сказывают три часа, между чем, якобы, признав некоторую сумнительность, тогда не апробуя (не затверджуючи. – *О.П.*) изволила удержать у себе для глубочайшого разсмотрения, по коему и по ся поры никакой резолюции нет» [7, арк. 245 зв.].

Кіш, як бачимо, досяг своєї мети в короткостроковій перспективі, зберігши виборність кошового та старшин, але, зважаючи на подальші трагічні події червня 1775 р., козацтво прогало, витративши свої сили та час у змаганнях за землі Війська Запорозького з імперською машиною.

Документ № 1

1765 р., березня 16. Москва – Ордер генерал-губернатора Малоросії, президента Малоросійської колегії Петра Рум'янцева Кошу про неприпустимість самовільно переміняти кошових та старшин, а лише шляхом представлення на ім'я імператриці через Малоросійську колегію у відання якої переходить Військо Запорозьке

Ея імператорскаго величества самодержицы всероссийской всеимлостивѣйшей нашей гсдрни; отъ арміи генераль-аншефъ, Малоросійской генераль-губернаторъ; президентъ Малоросійской коллегіи; Украинскаго і Малоросійскаго корпусовъ главной командиръ; обоихъ російскихъ ординовъ і Святыя Анны кавалеръ; я ниже сего подписавшейся Войска Запорожскаго Низоваго кошевымъ і куреннымъ старшинамъ, і всемъ до кого сие надлежитъ предлагаю. Что ея імператорское величество на всеподданѣйшую мою реляцию о выборе Войскомъ Запорожскимъ Низовымъ, на место отърешеннаго атамана Григорья Федорова, Филипа Федорова, і потомъ Петра Калнишевскаго, такожъ і прочей старшины войсковой, всеимлостивѣйше повелеть соізволила, какъ уже отправленною отъ ея імператорскаго величества грамотою Войску Запорожскому всевысочайше велено: кошеваго атамана і старшину войсковую безъ важныхъ причинъ і преступления правъ і указовъ ея імператорскаго величества новыми не перемѣнять. Когда же въ таковой перемене ихъ нужда іли потребность случится, тогда избирая на ихъ места новыхъ, по-прежнему обыкновенію представлять объ нихъ чрезъ бывшаго тогда гетмана малоросійскаго къ всевысочайшѣй ея імператорскаго величества конфирмаціи.

По всеимлостивѣйшемъ же увольненіи бывшаго гетмана малоросійскаго отъ его должности // ея імператорское величество всевысочайше учредить соізволила Малоросійскую коллегію, а меня всеимлостивѣйше пожаловав, какъ той Коллегіи президентомъ, такъ і генерал-губернаторомъ всей Малоросіи, препоруча і дела Запорожскаго Войска той Коллегіи в ведомство. Почему і надлежало бы Войску Запорожскому, хотя бы онаго атаманъ і прочая старшина войсковая, і просили о смене, оныхъ не отрешая, сделать выборъ. І по выборе, не утверждая в новоизбранныхъ достоинствахъ, представить чрезъ Малоросійскую коллегію ея імператорскому величеству, і когда бы то ея імператорскимъ величествомъ всеимлостивѣйше конфирмовано было, тогда бы какъ старого отърешить, такъ і вновь выбранного с принадлежащею

церемонією увердити¹ следовало. А какъ по благополучномъ і всерадостномъ возшестьві ея імператорскаго величества на всеросійской імператорской престолъ ея імператорскимъ величествомъ всемилостивѣйше конфирмованъ кошевымъ атаманомъ, прежде упомянутой Григорей Федоровъ, і потому всемилостивѣйше повелевать соизволить, быть впредь до указу в Войске Запорожскомъ Низовомъ кошевымъ атаманомъ, по-прежнему, оному Григорью Федорову, равно і всемъ старшинамъ, темъ, кои тогда ея імператорскимъ величествомъ всемилостивѣйше утверждены. А когда отправленного теперь отъ Войскъ Запорожскихъ // вьновь избранного атамана Петра Калнишевскаго къ всевысочайшему двору ея величества для іспрошения резолюціі все представленийъ выслушаны будутъ, тогда і далнѣйшее імператорское повеление по сему проішестью возследовать імееть, і Войска Запорожскаго Низоваго кошевыя і куренныя старшины, і все до кого сие надлежитъ, імеють учинить неперменное ісполнение по оному ея імператорскаго величества указу, і что зделано будетъ меня немедленно уведомить.

*ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1,
спр. 20, арк. 3–4. Діловодна копія.*

Документ № 2

1765 р., квітня 20. – Рапорт Коша генерал-губернатору Малоросії, президенту Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву про отримання та оприлюднення на Військовій Раді Коша ордеру аби колишній кошовий отаман Григорій Федоров (Лантух) продовжував бути кошовим. Про категоричну відмову останнього, через хвороби і старість, бути надалі кошовим. Про обрання Петра Калнишевського кошовим отаманом з проханням затвердити це рішення

Вашего графского сіятелства ордеръ, состоявшейся по всевысочайшему ея імператорскаго величества, на реляцію вашего графского сіятелства, о выборъ Войскомъ Запорожскимъ Низовимъ на место отрешенного атамана кошевого Григорія Федорова Филипа Федорова, і по томъ Петра Калнишевскаго, повеленію о битіи, впредь до указу в Войски Запорожскимъ Низовомъ кошевымъ атаманомъ, по-прежнему, Григорію Федорову, равно і всемъ старшимъ прежнимъ, мы при Коше Войска Запорожскаго Низоваго с обознимъ полковимъ Гадяцкимъ Ситенскимъ сего априля въ 19 де получивъ, в круговомъ всехъ старшинъ куренныхъ атама-

новъ, и всего товариства собраніи предъ церквою Божією з должною церемонією обнародовали. И на оной вашему графскому сіятелству симъ нашимъ репортомъ покорнѣйше представляемъ, хотя во ісполненіе должное // тотъ вашего графского сіятелства ордеръ, на основаніи того высочайшего повелѣнія, состоявшейся привесть мы долгъ имели, и старалис, чтобъ Григорій Федоровъ при прежней своей должности остался до указу, и онъ, какъ и прежде, по дошедшимъ в глубокихъ его лѣтахъ отъ многихъ трудовъ болѣзнямъ и крайнѣйшимъ изнеможеніямъ почувствовать несносную свою слабость, и не имея более ни на малое время в той должности, какъ при пограничномъ здешнемъ месте, немалотрудной битъ силъ, по непреодоленномъ его о увольненіи отъ должности кошевого атамана у всего общества Воиска Запорожскаго прошенію увольненъ честно з должною отъ всего Войска благодарностію и почтениемъ. О чемъ отъ Коша і отъ самого его Федорова отъ 8 сентября 1763 году, и отъ 1 числа генвара 764 годовъ, к бившему гспдну гетману его сіятелству графу Разумовскому во ісполнение присланной к Войску Запорожскому высочайшей грамоти, того жъ 763 году июля в 18 де состоявшейся, представленно. По тому і ннѣ при бывшемъ, того вашего графского сіятелства ордера обнародованія, при всемъ собраніи и прибытіи оногo полкового обозного Ситенскаго, онъ Федоровъ всѣ свои бытъ при той кошевогo атамана должности немогущества и сверхъ глубокой старости и крайнегo отъ служебъ и трудовъ изнеможенія усиливаючиесь, отъ времени до времени, в глазахъ, ногахъ и во всемъ его составѣ болѣзни, по которимъ ежечасно в опасной надеждѣ имѣеть жизнь свою, с плачемъ предства о оставленіи его суца, при такихъ изнеможеніяхъ, при конце его жизни отъ той должности спокойна. // А к вашему графскому сіятелству о томъ об немъ представленія просилъ всего общества, по такимъ же обстоятелствамъ і протчіе прежніе старшины, кроме войскового писара, каторой и ннѣ в должности своей находится беспремменно, за старостми и болѣзнми и крайними изнеможеніями к должностямъ своимъ взятъ также не могли. Мы о егo Григорія Федорова и техъ прежнихъ старшинъ за предписаннѣи обстоятелстви крайне сносить должностей своихъ при здешней пограничности немогуществахъ, вашему графскому сіятелству донося, покорнѣйше общественно просимъ о высочайшемъ утвержденіи, всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ избранного, кошевымъ атаманомъ Петра Калнишевскаго, какъ достойного і

¹ Треба утвердить.

искусного к порядочному управленію Войском и всех пограничных и внутренних делъ, и порядковъ, и по нем старшинъ, кои еще в силахъ, суть сносить свои должности взнесеніе, где надлежитъ учинить.

ЦДІАК України, ф. 246, оп. 1, спр. 204, арк. 144–145. Оригінал.

Документ № 3

1765 р., травня 5. – Рапорт [Гадяцького] полкового обозного Йосипа Ситенського генерал-губернатору Малоросіі, президенту Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву про прибуття на Січ із завданням схилити колишнього кошового отамана Григорія Федорова (Лантуха) до продовження каденції, про його численні спроби зробити це, відповідно до настанов, та про категоричну відмову останнього, через хвороби і старість, бути надалі кошовим. Про перебування новообраного кошового Петра Калнишевського у Петербурзі

По високому ордеру вашего сиятельства къ отправляющемся в Сѣчь Запорожскую старшинѣ Малоросійскому зъ Москви прошедшего марта от 16 д. отпущенному, который зъ приложеніемъ другого ордера к обнародованію в Сѣчи Запорожской, то жъ и подорожная от Генеральной войсковой канцелярии на имя мое, надписанная изшедшого априля 1 д. мною получены. Отправясь зъ полку Гадяцкого я в Сѣчь Запорожскую ездилъ, и прибывъ туда, того жъ априля въ 16 день, управляющему за кошевого атамана судьи войсковому Павлу Головатому далъ знать о собраніи старшинъ войсковыхъ атамановъ курѣнныхъ, и всего Войска Запорожского товариства, къ выслушанію отправленного со мною, к обнародованію, в силу височайшего имянного ея императорскаго величества указа, от вашего високографскаго сиятельства ордера. Почему того жъ числа // и часа от предпомянутого судьи войскового Головатого съ нарочными во все зимники запорожскіе, по ихъ обыкновенію, повѣстка учинена, а въ 19-е число априля за увѣдомленіемъ мене от Коша, что уже прежде бывшіе кошевіе атаманы, и старшина войсковіе, прежніе и ннѣшніе, тожъ куренніе атаманы, и знатнѣйшее товариство в Сечь съехали. Тот же моментъ я дошедъ к нимъ въ Кошъ, въ самую тамошнюю крѣпость, между куренямы застал то ихъ многолюдное собраніе, предъ церквою при роспущенныхъ знаменахъ войсковыхъ и литаврахъ, въ округе стоящее. И з надлежашею пристойностію, предпомянутий вашего високографскаго сиятельства ордеръ, реченному судьи войсковому Головатому поручилъ, который

принявъ и посмотрѣвъ на подпись и печать, отдалъ за войскового писара правящему Григорью Ляховичу. И онъ Ляховичъ въ глазахъ его судьи і всего Войска розкоопертовавъ откровенно показаний вашего¹ високографскаго сиятельства ордеръ, вслухъ всему Войску вчиталъ, а я оставался в должности къ обнародованію оногo ордера учинить обстоятельное о содержаніи, по височайшему имянному повелѣнію, силы объясненіе, и о исполненіи по оному самимъ дѣломъ виговорить требованіе, что и исполнилъ ревностно. Причемъ соотвѣтствовано, что всѣ оной ордеръ виразумѣли, и в тот же моментъ, з между прежнихъ кошевихъ Григорій Федоровъ, виступя на преддверіе церковное, всемъ вслухъ представилъ словесно и голосно, что онъ-де ея императорскому величеству всемилостивѣйшей государынѣ всеросійской всеподданнѣйше радъ и долженъ служить до послѣднего издыханія. Однако ж-де уряду // атамана кошевого въ Войске Запорожскомъ содержат и управляют ннѣ за потемненіемъ глазъ, за болѣзнію ногъ, и за крайнею по осмьдесятолѣтней его старости драхлостію, вовсе не можетъ, и просилъ во всѣхъ обще о засвѣдительствованіи сего к вашему високографскому сиятельству репортомъ. Въ якое самое время по повелѣнію означенного судьи войскового, знамена свернени, литаври приняты, и Войско отпущено по куренямъ. Но я принужденнымъ себя нашель учинить домогательство, чтобъ къ действительному по ордеру в силу височайшого имянного указа исполненію, вторично всѣ старшини атаманы и Войско было собрано, между чемъ, в тотъ же день по литургии уже вышеупомянутіе прежніе кошевіе, и старшина, и атаманы, курѣнніе, и знатная часть товариства зновъ въ курѣнь именуемий Шкуринский и собрались, и тамо обнародованный уже рано ордеръ, и еще в другой, и третий раз обнародованъ же. И такъ доволное о силѣ оногo привнушеніе к неперемennomу самимъ дѣломъ исполненію, о порученіи Григорию Федорову кошевства и о протчемъ, (не взирая на оногo его отговорки)², но чувствуя присяжную подданическую должность, о надлежашемъ верномъ повиновеніи и о всеконечномъ, по височайшему повелѣнію, удовлетвореніи увѣщаніе зъ употребленіемъ возможныхъ мѣръ от мене учинено. И як самогo Григорія Федорова, такъ судю Головатого, и старшинъ, і атамановъ с товариствомъ много уговаривано достаточно, такъ что реченный судья началъ было уже обявленного Федорова поздравлять кошевимъ, но онъ Федоровъ, паки въ много-

¹ Написано над рядком.

² Дужки автора.

кратъ явно и ясно объявилъ к тому свое неможеніе, а атамани курѣнніе з товариствомъ всѣ до единого // в ту жь минуту, однимъ взглядомъ, вдругъ поднявсь, без всякого слова, отойшли с куреня. И говорено вотъ уже-де и посердились, и объяснятъ-де, и остерегаются надобно, и затѣмъ отвѣтствовал мнѣ судья, что будетъ-де кь его сиятельству от Сѣчи репортовано. Хотя жь я в тотъ же, и на другой день, и обще и особо, врознь многимъ старшинамъ, а паче суди войсковому да кошевымъ прежнимъ – Федорову, Бѣлицкому и Федорову жь, – и протчимъ знатнѣйшимъ козакамъ еще умножалъ мои представления, вѣщше жь, то, что височайший имянный указъ въ ордерѣ выписанный всеконечно и неминуемо во всемъ выполнить дѣломъ есть присяжная

должность и благопристойное повиновеніе кь соблюденію и непремѣнному дѣйствию цѣло височайшего повелѣнія, и старался всячески в повеленномъ дѣлѣ получить успѣхъ. Однако над [!] предписанный отвѣтъ доложено толко сие, что-де выбранный в Сѣчи Запорожской всѣмъ Войскомъ кошевий атаманъ Петро Калнишевский, теперь в Пѣтербурхи уже, и о утверждениіи оногo к вашему сиятельству от Коша будетъ-де прошеніе. И затѣмъ, всѣмъ составя, поручили мнѣ репортъ и письмо, зь чемъ я оттуда принужденъ и отправится. Которіе репортъ и письмо при семъ в нижайшей покорности моеї вашему високографскому сиятельству и представляю.

ЦДІАК України, ф. 246, оп. 1, спр. 204, арк. 141–142 зв. Оригінал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андр-ский Ал. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. (по современным описаниям) / Ал. Андр-ский // Киевская старина. – 1883. – № 5.
2. Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні-вересні 1770 р.) / Т. Гончарук. – Одеса, 2011.
3. Кузьмук О. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях / О. Кузьмук. – К., 2014.
4. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / упоряд. Грибовський В.В. (голов. упоряд.), Мільчев В.І., Синяк І.Л. – К., 2009.
5. Рябінін-Скляревський Ол. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття / Ол. Рябінін-Скляревський // Малинова Н.Л., Сапожников И.Г. АА. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев, 2000.
6. Синяк І. Протистояння Коша з київським генерал-губернатором і Гетьманщиною (на основі діловодства середина 30-х – початку 50-х рр. XVIII ст.) / І. Синяк // Україна у Центрально-Східній Європі. – 2015. – Вип. 15. – С. 237–257.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 229, оп. 1, спр. 175.
8. ЦДІАК України, ф. 246, оп. 1, спр. 204.
9. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 269.
10. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 20.
11. Чечулин Н.Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762–1774 / Н.Д. Чечулин. – СПб., 1896.
12. Шумило С. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь. (Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений) / С. Шумило. – Киев – Серпухов, 2015.

© Александр Пономарёв
(Киев)

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ПОВТОРНОМ ИЗБРАНИИ ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО КОШЕВЫМ АТАМАНОМ В 1765 ГОДУ

На основании архивных источников рассматривается проблема повторного избрания Кошем и утверждения Екатериной II Петра Калнышевского кошевым атаманом в 1765 г. Показаны обстоятельства, в которых был вынужден действовать Кош, в частности, особое внимание уделено событиям апреля 1765 г., когда в Сечь прибыл Гадячский полковой обозный Иосиф Ситенский с целью отговорить Военный Совет от избрания П. Калнышевского кошевым, и попытки Петербурга оставить кошовым Григория Федорова (Лантуха), который из-за болезней и старости просил освободить его от этой должности. Переписка Коша с Петром Румянцевым, и последнего с Екатериной II показывает сложность ситуации в которой находились сечевики. Прилагаются малоизвестные документы по указанной проблематике.

Ключевые слова: Пётр Калнышевский, Григорий Федоров (Лантух), Иосиф Ситенский, Пётр Румянцев, Екатерина II, Кош, избрание кошевого атамана.

ARCHIVE DOCUMENTS ABOUT THE RE-ELECTION PETRO KALNYSHEVSKY OTAMAN THE KOSH IN 1765

On the basis of archival sources, the problem of re-election and approving Kosh Catherine II Peter Kalnyshevsky Otaman in 1765. Showing the circumstances in which the former is forced to act Kosh, in particular, special attention is paid to events in April 1765, when Sich arrived Gadyachky regimental Obozny Joseph Sitensky with the aim to dissuade the Military Council of the election Kalnyshevsky otaman of the Kosh, and attempts to leave Petersburg Otaman of the Kosh Grigory Fedorov (Lantukh), which is due to old age, disease and requested freed him from the post. Correspondence Kosh's with Peter Rumyantsev and Rumyantsev with Catherine II shows the complexity of the situation in which there were Sich. Efforts little-known documents on this issue.

Keywords: Peter Kalnyshevsky, Grigory Fedorov (Lantukh), Joseph Sitensky, Peter Rumyantsev, Catherine II, Kosh, otaman election.

До редакції надійшла 12.03.2016.

УДК 930(477):338.1(477.64)«1991/2015»

© *Галина Коцур*
(Київ)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЖЖЯ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ (1991–2016 РР.)

Акцентується увага на з'ясуванні сучасною вітчизняною історіографією (1991–2016 рр.) питань української колонізації запорозьких земель, їх економічного розвитку в період Нової Січі, зокрема, за часів кошового отамана П. Калнишевського. Істориками доведено, що найпоширенішою формою господарювання на Новій Січі були зимівники, які відігравали провідну роль в економіці краю. Аналізуються погляди українських дослідників на фермерське господарство, запорозькі зимівники, «індивідуалістичність» українців у господарській діяльності. Окремо з'ясовується відображення українськими науковцями внеску кошового П. Калнишевського в господарське освоєння Запоріжжя, заселення регіону в добу Нової Січі, її специфіку. Домінуючою є теза про те, що саме в часи П. Калнишевського утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. Доведено, що у роки його отаманування з'явилося близько 4 тис. хуторів-зимівників, а населення Вольностей Війська Запорозького Низового зросло на понад 50 тис. козаків-хліборобів.

Історики переконані, що в складних умовах протидії російській експансії, за часів П. Калнишевського швидкими темпами розвивалися промисли, хліборобство, скотарство, ремесла, зовнішня та внутрішня торгівля. Економічний розвиток запорозьких земель періоду Нової Січі, господарський хист кошового П. Калнишевського в центрі наукових студій сучасних вітчизняних авторів.

Ключові слова: економічний розвиток, Нова Січ, П. Калнишевський, кошовий отаман, сучасна українська історіографія.

Сучасна українська історіографія все активніше вивчає питання економічного розвитку Запоріжжя періоду Нової Січі, в т.ч. у часи кошового отамана П. Калнишевського. У центрі уваги дослідників колонізація краю; види та форми господарювання, запорозькі зимівники, питання власності на землю, соціальний склад зимівчан; розвиток землеробства, скотарства, рибальства, ремесла, торгівлі та ін.; соціокультурний і ментальний образ Південної України; економічна модель Запоріжжя та її трансформаційний потенціал; загарбницькі плани Російської імперії та відповіді еліт на московську експансію, технології зросійщення, втілення в життя імперського проекту «Новоросія», заперечення будь-яких прав запорозьців на землі й відповідно знищення Запорозької Січі та багато ін.

Важливим для науковців є з'ясування чисельності запорозьких зимівників останньої чверті XVIII ст., здійснене А. Бойком, на основі публікацій В. Чернявського, А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Голобуцького та багатьох інших, архівних пошуків. Провівши ретельне вивчення, співставлення, порівняння даних, автор називає цифру 7567 зимівників, при своїй віддаленості від абсолюту [8, с. 12]. Науковець додає, що з урахуванням природного та географічного факторів, характеру господарства та його напрямку, можна впевнено говорити, що кількість населених пунктів та їх розміщення в окремих районах Запорозьких Вольностей перебувала в необхідній і достатній рівновазі. Дослідник переконаний, що після знищення Запорозької Січі саме козацькі зимівники, у